

BORZSÁK ISTVÁN
THUKYDIDÉSTŐL TACITUSIG

«Tacitus kutatói mindig számon tartották történetírói művészetének Thukydides felé mutató szálait» — az Association Guillaume Budé kongresszusára szánt előadásom első változatát ezzel a mondattal kezdtem, meggondolatlanul. Alaposabb utánanézés eredményeképpen kiderült, hogy vagy *nem* tartják számon, vagy úgy vélik: *nincs mit* számon tartani. A legfrissebb Thukydides-feldolgozás szerzője, O. Luschnat is (a «Realencyclopädie» Thukydides-cikkében)¹ egy mondattal, ill. idézettel elintézettnak tekinti a kérdést: «Was Tacitus betrifft, so gilt auch heute der Satz von W. Kroll:² „Für Tacitus scheint Thukydides als direktes Vorbild nichts zu bedeuten; immerhin mag er eine Vorstellung gehabt haben, den Stilcharakter des Thukydides zu treffen.» Ehhez kiegészítésül idézi még R. Syme-nak³ J. Perret⁴ megfigyeléseire alapozott vélekedését: «Tacitus' qualities conform to the critic's (Dion. Hal., *Thuc.* 24) estimate — but do not derive from Thucydides himself.»

Ugyanakkor elevenen él bennünk az antik műpróza mesterének tanítása⁵ Thukydides és Tacitus «csodálatra méltó» (bewunderungswürdig) egyéniségének rokonságáról: Tacitus volt az egyedüli, aki Thukydideshez mérhető (és aki «meg is *akart* vele mérkőzni»); mind a kettő a gondolatokra vetette a súlyt, nem a forma csiszoltságára; mind a kettő szembefordult a «romlott» korizléssel, alkalmilag mégsem tért ki előle; Thukydides minden időkre a *σεμνότης* megtestesítője, és Plinius *ugyanezzel* a szóval jellemzi barátjának ékesszólását; mindketten magányos, előkelően tartózkodó természetűek, akik sohasem ereszkednek le olvasójukhoz, sohasem mondanak el *mindent*; szavaik mögött a gondolatok kimondatlan világa tornyosul az együttgondolkodásra képes olvasó lelki szeme előtt.

Vagy a Sallustius Thukydides-*aemulatio*járól szóló fejezetben:⁶ Thukydidést komoly író nem szándéktalanul, nem játékból választja mintának; így válhatott Sallustius is a *τάχος τῶν σημασιῶν* megtestesítőjévé, *scriptor seriae et severae orationis*-szá, Thukydidesszel és Tacitusszal együtt a *σεμνός*-triász tagjává, velük egyetemben a *brevitas* és az ünnepeles *γλωσσηματικὴ καὶ ἀπρηχαιωμένη λέξις* (Dion. Hal., *Thuc.* 52) példaképévé. A tacitusi műpróza mesteri elemzésében⁷ mindenesetre többet olvasunk a *római* mintaképről, Sallustiusról

¹ RE Suppl. XII «Thukydides» 1297 sk.

² Studien zum Verständnis der röm. Lit. Stuttgart 1924, 378.

³ Tacitus, I. Oxford 1958. 358, 4. j.

⁴ REA 56 (1954) 111.

⁵ Ed. Norden: Die antike Kunstprosa, I⁴. Leipzig—Berlin 1923. 100.

⁶ Uo., 201 sk.

⁷ Uo., 328.

és a *vele* való kongenialitásról, mint Thukydidésről: «wie Sallust nicht ohne Thukydides, so ist Tacitus nicht ohne Sallust zu verstehen.»

Ugyancsak Norden volt az, aki Tacitus művészetének összetevői közt a hellénisztikus kor pathétikus-drámai («tragikus») történetírásának hatását is következetesen és nyomatékosan hangsúlyozta,⁸ és ennek az irányzatnak akár a késő-közársaságkori annalistáknál (és természetesen Liviusnál), akár a «pathétikus» Vergilius eposzában megfigyelhető jelentkezésére a figyelmet felhívta.

Beszélhetünk-e ezeketán Tacitusról mint Thukydidés letéteményeséről és *κτῆμα ἐς αἰετ-ének* folytatójáról?

Ha Tacitus írásait végignézzük, *nem* állíthatunk össze olyan thukydidési párhuzam-jegyzéket, mint amelyet H. Patzer,⁹ P. Perrochat,¹⁰ majd W. Avenarius¹¹ Sallustiusszal kapcsolatban összeállított és értelmezett. A régi jó Nipperdey-kommentárban is mindössze két apró, formális egyezés regisztálását találjuk (*Ann.* II 5, 2 *proeliorum vias* ~ Thuk. I 122, 1 *οδοὶ πολέμων*, ill. *Ann.* VI 42, 2 *populi imperium iuxta libertatem, paucorum dominatio regiae libidini propior est* ~ Thuk. III 62,3 *ἐγγυτάτω . . . τυράννων, δυνάστεια ὀλίγων ἀνδρῶν*), és ez Sallustius *aemulatio*-jának dokumentumaihoz képest bizony nem sok. De ha arra gondolunk, hogy pl. az Arminius nekrológjában (*Ann.* II. 88,3) olvasható *caniturque adhuc barbaras apud gentes*¹² xenophóni megfelelője (Kyrup. I 2,1 *ἄδεται ἔτι καὶ νῦν ἐπὶ τῶν βαρβάρων*), a Platónra mint *praestantissimus sapientiae*-ra való hivatkozás (*Ann.* VI 6,2),¹³ vagy pl. a Germania néprajzi *toposai* mögött milyen olvasottság, ill. irodalmi háttér rejlik, akkor Tacitusnak Thukydidés nevére is kiterjedő graecophobiájával sok mindent magyarázhatunk, — bár e kérdés vizsgálatában is körültekintően kell eljárunk. (A *mores transmarini* elítélésében biztosan egyezett Annius Florusszal, de már a következő sorokat biztosan nem írta volna le: *cive Romano per orbem nemo vivit rectius: quippe malim unum Catonem, quam trecentos Socratas.*)

Lássunk mindenesetre néhány számontartott párhuzamot! Avenarius¹⁴ különösen Thukydidés I—III. és VII. könyvének ismeretét tudja részletesen dokumentálni. Itt van pl. az első thukydidési *antilogia*, a kerkyraiai első mondata (I 32, 1): *δίκαιον τοὺς ἐπικουρίας δεησομένους ἀναδιδάξαι πρῶτον κτλ.* Ezzel ne csak a sallustiusi Mithridates-levél megfelelő részét (*Hist.* IV 69,1) vessük össze, hanem Mucianusnak a bizonytalanzkodó Vespasianushoz intézett szavait is (Tac., *Hist.* II 76,1).¹⁵

⁸ Einl. in die Alt.-wiss. I. Leipzig—Berlin 1910. 523 sk.

⁹ H. Patzer: Sallust und Thukydides. Neue Jahrb. für Antike u. deutsche Bildung 4 (1941) 124 skk.

¹⁰ P. Perrochat: Salluste et Thucydide. REL 25 (1947) 90 skk.

¹¹ W. Avenarius: Die griech. Vorbilder des Sallust. Symb. Osl. 33 (1957) 48 skk. — E. Slijper (De Tacito Graecos auctores, Herodotum imprimis imitante. Mnem. 57 [1929] 106 skk.) is a könnyebb megoldást választotta és beérte R. Reitzenstein (Tac. und sein Werk, 5. = Aufsätze zu T. Darmstadt 1967, 123.) idézésével: «Direkte Anlehnungen an ein griechisches Vorbild sind ausserordentlich selten. . . Eine Fülle kleiner Nebenbemerkungen verrät die tiefe Abneigung gegen das Griechentum.»

¹² Persze a folytatás sem érdektelen: *Græcorum annalibus ignotus, qui sua tantum mirantur.*

¹³ Vö. Syme: i. m. II. 512.

¹⁴ I. m., 49. l.; vö. Patzer: i. m., 129. l.; az antilógiákról 132. l. («Das thukydideische sind Sallusts Reden.»)

¹⁵ Vö. R. Syme: Sallust. Berkeley—Los Angeles 1964, 293.

A Mithridates-levélnék egy másik hatásos részletét, a rómaiak telhetetlenségének a Róma-ellenes propagandairódalomban hagyományos elmarasztalását (*Hist.* IV 69, 17), amely már a Iugurtha-monográfiában is felbukkan (81, 1), Tacitus legelső írásában (*Agr.* 30,4 *raptores orbis, quos non oriens, non occidens satiaverit . . . , auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*) felhasználja, tehát nyilván jól ismeri, de a közismert propagandaszólam (vö. *Hist.* IV 68,5 *magnis imperiis obiectari solita*)¹⁶ megtoldása a «hamis megjelölésekkel» Sallustiuson és a Róma-ellenes propagandairódalmon túl a thukydidési «Sittenexkurs» (III 82 sk., közelebről: 82,4) ismeretére és felhasználására utal. A látszat helyett a valóságot nyomozó Tacitus már az *Agricolában* rámutat a nerói idők kényszerű nyelvhasználatának fonákságára (6,3), *quibus inertia pro sapientia fuit*. Thukydidés az *ὀμῆ* *στάσις* pathologikus tüneteinek leírásában állapítja meg a hagyományos eszmények, értékek és megjelölések felfordulását, Tacitus jellemző módon Otho demagóg beszédében — a „négy császár évének” mintegy nyitányaként (*Hist.* I 37,4) — fejt ki ugyanezt: *cruenta et maculata, aut ut ipse* (sc. Galba) *praedicat, emendata et correcta; nam quae alii scelera, hic remedia vocat, dum falsis nominibus severitatem pro saevitia, parsimoniam pro avaritia, supplicia et contumelias vestras disciplinam appellat*. (A tetszés szerint idézhető párhuzamos helyek igéi — *ostentare, praedicare, praeferre, praetendere, praetere* — jelentésüket tekintve tulajdonképpen a thukydidési *πρόφασις*-nak felelnek meg.)¹⁷ Jellegzetesen tacitusi az is, ahogyan Asinius Gallusnak a fényűzés korlátozása *ellen* hozott látszatterveit, illetőleg a senatusi vita eredménytelenségét summázza (*Ann.* II 33,4): *facilem ad sensum Gallo sub nominibus honestis confessio vitiorum et similitudo audientium dedit*.

A Thukydidés és Sallustius közti párhuzamok elemzője¹⁸ joggal állapítja meg, hogy «Sallustius formálisan (vagyis valósággal) thukydidési fogalmakban él és gondolkodik», Patzer pedig¹⁹ Sallustius tudatos mintaképválasztásáról ezt írja: «A *görög* mintakép páratlanul becses tanúbizonyság a *római* író megértéséhez» («so verstanden empfängt das griechische Vorbild einen unvergleichlichen Zeugniswert für das Selbstverständnis eines römischen Schriftstellers»). De ha pl. az athéni Phormión buzdítóbeszédét (Thuk. II 89) egybe szabad vetni Iugurtháéval (*Iug.* 49,2)²⁰ akkor még tanulságosabb az *Agricolában* olvasható kétoldalú buzdítás, Calgacus és Agricola vezéri antiligiája (30–34), mind «előzményeit», mind az előzményekből kibontakozó egyéni mondanivalóját tekintve.²¹ Vagy ha pl. Sallustius Caesar–Cato-antiligiájának thukydidési mintáját Kleón és Diodotos beszédében (Thuk. III 37 skk.) sejtjük, akkor az Augustus halála utáni *rumores* (*Ann.* I 9–10) vagy a Seneca és Nero közti egyenlőtlen szónoki párbaj (XIV 52–56) stb. szerzőjének irodalmi tájékozottságát sem korlátozhatjuk Sallustiusra. Vagyis: a Sallustius-*aemulatio* tényét és fontosságát *nem* tagadva, a tacitusi oeuvre tüzetesebb vizsgálata révén Thukydidés közvetlen ismeretének *több* nyomát véljük felderíthetőnek.

¹⁶ Vö. H. Fuchs: *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt*. 1938. 17. és 47. l.; RE Suppl. XI «Corn. Tacitus» 409. h.; R. M. Ogilvie – I. Richmond: *De vita Agricolae*. Oxford 1967, 257. l.

¹⁷ Néhány hely: *Hist.* I 49,3; IV 73,3; *Ann.* III 29,1; XIII 45,3; XIV 21,1 stb.

¹⁸ W. Avenarius: i. m., 52. l.

¹⁹ I. m., 125. l.

²⁰ Mint H. Patzer tette: i. m., 128. l.

²¹ Vö. RE Suppl. XI «Corn. Tacitus» 409 sk. has.

Sallustius görög mintaképeinek újabb vizsgálói némi fényt derítettek történetírói művészetének *dramatizáló* vonásaira is. A „tragikus” történetírás «peripatétikus» eredeztetése és egyáltalán irodalomtörténeti helye azonban — főleg F. W. Walbank «*reconsideration*»-jének eredményeképpen²² — sokkal komplexebbnek látszik, mint annak idején Ed. Schwartz és F. Jacoby gondolta. Egyre korábbi «előzmények» válnak kitapinthatóvá, mégpedig nemcsak Ktésias regényes szerkesztményében,²³ hanem már az V. században — közvetve még Thukydidésnél — is. Ez persze semmiképpen sem jelentheti Thukydidés és — mondjuk — Duris eszményeinek, módszerének, kvalitásainak azonosítását. Az, hogy a halikarnassosi Dionysios *ἐν τοῖς παθητικοῖς* mondja «erősnek» Thukydidést (szembeállítva Hérodotos *ἦθος*-ábrázolásával: *De imit.* II 3, 425), vagy hogy Plutarchos (*de glor. Ath.* 3) szerint Thukydidés oly mértékben törekszik előadásában az *ἐνάργεια* megvalósítására, *οἷον θεατὴν ποιῆσαι τὸν ἀκροατὴν καὶ τὰ γινόμενα περὶ τοὺς ὀρῶντας ἐκπληκτικὰ καὶ ταρακτικὰ πάθη τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἐνεργάσασθαι*, és a továbbiak során külön kiemeli az athéni hajóhad Thukydidés (VII 71) ábrázolta pusztulásának *γραμμικὴ ἐνάργεια*-ját, természetesen nem azt bizonyítja, mintha Thukydidés «tragikus» történetíró lett volna, hanem hogy a klasszicista műelmélet a szinte általánossá vált dramatizálás «erényeit» igyekezett Thukydidésben is kimutatni. Azokat a «kulcs-szavakat» (*key-words*), amelyeket Walbank²⁴ a «tragikus» történetírás jellemzőiként felsorol (*δεινόν, ἐκπλήττειν, τερατεία, ψυχαγωγία, τύχης μεταβολαί, περιπετεία, παράδοξον, τραγωδεῖν, ἐνάργεια*), szinte hiánytalanul megtaláljuk Thukydidésre alkalmazva is. Például Dionysios (*Thuc.* 27) a szicíliai vállalkozás tragikus végének thukydidési megjelenítését azért mondja «utánzásra méltónak», mert *πᾶσα ψυχὴ τοῦτω τῷ γένει τῆς λέξεως ἀγεται*. (Itt se feledjük, hogy a derék rhétor csak a *stílusnemre* ügyel, a történetírás mibenlétéről nem gondolkodik.)

Lássunk néhány ilyen «drámai» jelenetet! Szirakúza kikötőjében a part két oldaláról is izgatottan figyelték a szűk helyre összehurcolódott hajóegységek küzdelmét (Thuk. VII 71): *εἰ μὲν τινες ἰδοῖεν πῆ τοὺς σφετέρους ἐπικρατοῦντας, ἀνεθάρσυσάν τε ἂν καὶ πρὸς ἀνάκλησιν θεῶν . . . ἐτρέποντο· οἱ δ' ἐπὶ τι ἡσσωμένον βλέψαντες ὀλοφρομῶ τε ἄμα μετὰ βοῆς ἐχρῶντο . . . ἄλλοι δὲ . . . καὶ τοῖς σώμασιν αὐτοῖς ἴσα τῇ δόξῃ περιδεῶς ξυναπονεύοντες ἐν τοῖς χαλεπώτατα διῆγον . . . ἦν τε ἐν τῷ αὐτῷ στρατεύματι . . . πάντα ὁμοῦ ἀκοῦσαι, ὀλοφρομὸς βοή, νικῶντες κρατούμενοι . . .* Nem Perrochat volt az első, aki a sallustiusi «utánzatra» (*Iug.* 60) rámutatott. Itt, miközben Metellus ostromolja Zamát, Iugurtha is rajtaüt az ostromlókon. A körülzárt zamaiak, valahányszor szűnik az ostrom, a városelőtti síkságon folyó lovas-összeecsapásokat figyelik: *eos (sc. oppidanos), uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvortereres ac, siculi audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari aut manu significare aut niti corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela agitare . . .*

Legújabbán R. M. Ogilvie²⁵ hívta fel a figyelmet a thukydidési leírás *liviusi* visszhangjára: a Horatiusok és Curiatiusok párbajának gladiatori látványosságként való megörökítésére (I 25, vö. Dion., *A. R.* III 18). De tacitusi párhuzamért sem kell messzire mennünk: a Vitellianusok és Flavianusok utcai

²² A korábbi irodalomról is részletesen tájékoztatja az érdeklődőt F. W. Walbank: *Tragic history: a reconsideration*. Bull. of the Inst. of Class. Stud. of the Univ. London 2 (1955) 4 skk.

²³ F. Jacoby: RE «Ktesias» 2062 skk. has.; Walbank: i. m. 11.

²⁴ I. m. 4. l.

²⁵ Livius-kommentárjában, a 112. lapon.

harcainak *spectaculum*-a²⁶ végső soron Thukydides drámai tablójának jellegzetes továbbfejlesztése. Jellegzetes, mert Livius pozitív aranykori eszményei Tacitus tolla alatt szinte mind merő negatívummá változnak, az optimizmus szertefoszlik, és marad a halálraszánt athéniak sorsánál is vigasztalanabb közöny: *nulla partium cura, malis publicis laeti*.

Avenarius²⁷ az elcsüggedt athéni sereget biztatgató Nikias (Thuk. VII 75 sk.)²⁸ és a tacitusi *Historiae* egy helye (I 23) között is párhuzamot sejtett. De ha a Hispaniából haza igyekvő Otho suttogó propagandáját Nikias kötelességteljesítésével egyáltalán összehasonlítjuk, párhuzamot akkor is inkább csak a plutarchosi Nikias-életrajz (26 sk.) megnevezett forrásaiban (Timaios, Philistos) kereshetnénk.

Különös módon nem tartják számon Livius Thukydides *aemulatio*-jának egyik szembeötlő példáját. Az athéni hajóhad kifutásának páratlan *spectaculum*-ára gondolunk (Thuk. VI 30–32), amelynek úgyszólván minden egyes részletvonását megtaláljuk Scipio expedíciós flottájának lilybaeumi indulásával kapcsolatban (Liv. XXIX 26 sk.). A leírás tudatosan kapcsolódik Thukydideséhez, így pl. 26,7 *concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba . . . (8) nec classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus erat* ~ Thuk. VI 31, 1 *διὰ τὸ πλῆθος ἐκάστων ὦν ἐόρων τῇ ὄψει ἀνεθάρσουν . . . καὶ ὁ ἄλλος ὄχλος κατὰ θεάν ἤκεν . . . (6) καὶ ὁ στόλος . . . ὄψεως λαμπρότητι περιβόητος ἐγένετο*, ugyanígy Liv. XXIX 27,1–5 (Scipio ünnepeles fogadalma és jeladása az indulásra) ~ Thuk. VI 32,1–2. Amilyen tudatos művészettel tekint majd vissza Thukydides a *στόλος περιβόητος* megsemmisülése után a fogadalmakra, a nagy ujjongásra (VII 75,7 *ἀντὶ δ' ἐὸ γῆς τε καὶ παιάνων . . .*), úgy használ fel Livius is minden eszközt a maga leírásának még drámaibbá tételére: A hatalma tetőpontján álló Athén Szicília meghódítására indult és Szirakúzánál elvérzett; Róma a Cannae utáni mélypontról indulva rövidesen Szirakúzá is elfoglalja és szicíliai kikötőből kel át Áfrikába, hogy nagyhatalmi helyzetét kivívja és megszilárdítsa. Thukydides a kifutás után mindjárt rátér a szirakúziai elszánt készülődésére, és olvasója már előre tudja az elkerülhetetlen katasztrófát; Scipio hajóhadát pedig kedvező szél viszi, kedvező előjel fogadja, — nyitva az út a győzelmek sorozata előtt.

Tacitustól eleve nem várhatnánk ilyen optimista képet; thukydidesi tendenciáját inkább. Ilyen pl. az a gondosan kidolgozott ellentét, amelyet Vitellius római bevonulása, furcsa diadalmenete (*Hist.* II 89,1 *senatum et populum ante se agens . . .*), a «nem is Vitelliushoz méltó» látvány (89,2), illetőleg züllött seregének csakhamar elkerülhetetlen, annál reménytelenebb hadbavonulása (99) között szemlélhetünk, vagy a másik: Vitellius diadalmenete és gyászos lemondási kísérlete (III 67–68), a *decora facies* (II 89,2) és a lemondás «soha nem látott, soha nem hallott» látványa (III 68,1 *illa facies . . .*), a hivalkodó *incedere, ingredi* és a szégyenletes *exire de imperio* között, — hogy a vitelliusi *foedum spectaculum*-hoz (III 84, 5) fűződő egyéb peripeteiákat ne is említsük.

Most egy olyan jelenetet elevenítünk fel, amelyet sem Thukydides, sem Xenophón, Theopompos vagy Ephoros *nem* írt meg, de annál inkább a «tragi-

²⁶ Hist. III 83,1 *aderat pugnantibus spectator populus, utque in ludicro certamine, hos, rursus illos clamore et plausu fovebat etc.*

²⁷ I. m., 51. l.

²⁸ Thuk. VII 75,5 *οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἢ πόλει ἐκπεπολιορκημένη ἐφόκισαν ὑποφρυγούση . . .* A toposhoz vö. Ovid., Trist. I 3,26, vagy Tac., Ann. I 41,1 *velut in urbe victa facies.*

kus» történetírás fő reprezentánsa. Duris «díszítő» és nagyító eljárására a klasszikus példa a plutarchosi Alkibiadés-életrajz 32. fejezete (FGH 76 F 70), a diadalmasan hazatérő Alkibiadés peiraieusi megérkezésének minden ízében színpadias megörökítése, amelyhez Jacoby (FGH II C p. 128) Athénaios ide vonatkozó excerptumát idézi (XII 49 p. 535 c). Nem tartja viszont számon a legközelebbi és legtanulságosabb Duris-fragmentumot Plutarchos Démétrios Poliorktész-életrajzából (53). Démétrios temetését maga Plutarchos *τραγικῆ τις καὶ θεατρικῆ διάθεσις*-ként adja elő: Antigonos teljes hajóhadával felvonult, hogy apja hamvait átvegye és hazaszállítsa. «A városokban, ahol a hajóhad kikötött, koszorúkkal díszítették az arany hamvvedret . . . Amikor beveztek a korinthusi kikötőbe, a vezérhajó tatján mindenki láthatta a bíborszőnyegekre tett és királyi koronával ékesített urnát . . . Xenophantos, a híres fuvolaművész ünnepélyes gyászdalokat játszott. A kíséretet az evezősök ütemes csapásai szolgáltatták: . . . mintha a gyászolók verték volna a mellüket. De a legnagyobb részvétet és szánakozást a könnyező Antigonos keltette a parton összegyűlt sokaság előtt . . .»

Ha most ugyanennek az életrajznak sűrű «tragikus színészi» célzásaira (28; 34; 41—42; 44), főképp pedig az idézett rész *tacitusi* felhasználására gondolunk, akkor a sajátosan ambivalens Germanicus-portré negatívumai új (persze eddig sem ismeretlen: a *theatralis*) vonással²⁹ szaporodnak, ugyanakkor talán Tacitus *valódi* vélekedéséhez is közelebb jutunk. Germanicus hamvainak fogadtatásáról van szó (*Ann.* III 1). Agrippina (*violenta luctu et nescia tolerandi*) nem várja meg a téli viharok elültét, hanem Korfu érintésével Brundisiumba siet, ahol a kikötőt, az egész partot ellepi a sokaság: . . . *classis paulatim successit, non alacri, ut adsolet, remigio, sed cunctis ad tristitiam compositis. Postquam duobus cum liberis, feralem urnam tenens, egressa navi defixit oculos, idem omnium gemitus etc.*

Syme szerint³⁰ Traianus hamvainak fogadtatása játszhatott bele a leírásba. A szerencsétlen Agrippina partraszállása inkább leányának majdani partravergődését (*Ann.* XIV 5,3) juttatja eszünkbe; a közvetlen párhuzam (ill. ellentét) pedig Piso római érkezése, épp a Mausoleum Augusti mellett (III 9,2), ahová Germanicus maradványait elhelyezték (4,1).

Ehhez a *látványos* jelenethez még csak annyit, hogy előadásunk említett első változatában a *spectaculum*-motívum történetét vázoltuk, különös tekintettel a motívumnak a «tragikus» történetírásban, majd Liviusnál és Tacitusnál megfigyelhető szerepére. Láthattuk, hogy ez a motívum, amelynek Thukydidésnél is *funkciója* van, később a hellénisztikus történetírásban és főképp Liviusnál szinte hypertrofikus formában jelentkezik. Tacitus ebben is egyesíti a thukydidési *igényt*, a *σεμνότης*-t, a dramatizáló irányzat hatásos rekvizitumaival, és — mint igyekeztünk kimutatni,³¹ — a *Historiae* I—III. könyvének áttekinthetetlen eseményhalmazát nem utolsó sorban a *spectaculum*-ok következetes kiemelésével és az egész «négy császár évének» Vitelliushoz méltó

²⁹ Germanicus «némileg theatralis lényéről» ld. E. Koestermann megjegyzését *Ann.*-kommentárjában (I 276, a II 12,2. fej.-hez).

³⁰ Tac. II 771.

³¹ *Spectaculum*. A «tragikus» történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál. MTA I OK. 28 (1973) 345 skk. A *Hist.* első három könyvének szerkezetéről: *Acta Class.* Debr. 6 (1970) 56 sk.; vö. M. Fuhrmann: *Das Vierkaiserjahr bei Tacitus.* Phil. 104 (1960) 277 sk.; a *spectaculum* szerepéről tanulságos megfigyeléseket találtunk *Ed. Courbaud* könyvében: *Les procédés d'art chez Tacite.* Paris 1900, 131 sk.

foedum spectaculum-ként való megjelenítésével formálta áttekinthető történetírói egésszé, egyben *látványos*, de mindenképpen kathartikus hatású tragédiává.

További tanulságként — egyben összefoglalásul — utaljunk arra, hogy Thukydidés római utókorát nem korlátozhatjuk Sallustiusra; meglepő, de tulajdonképpen természetes, hogy követői közt ott találjuk Liviust is. Természetes, amennyiben Livius — mint az «aranykor» irodalmi reprezentánsa — Vergiliushoz és Horatiushoz hasonlóan *exemplaria Graeca nocturna diurnaque manu versabat*. Az ezüstkori irodalom egyensúlya éppen azért bomlik meg, mert a görög klasszikusok helyét a klasszikussá váló rómaiak veszik át. Tacitus — minden graecophobiája ellenére — bensőségebben és közvetlenebbül forgatta a görög példaképeket, mint a *consensus philologorum* elkönyvelné. Csak így válhatott belőle az, akinek tiszteljük és szeretjük, így jöhetett létre különválaszthatatlan történet-írói teljesítménye, amely ugyanúgy nem halott, mint latinsága. Pedig *latin anyanyelvű* Tacitus-kutató, C. Marchesi, állapította meg stílusáról: «Lingua morte, con una luminosità opaca e una sonorità senza più eco nelle nostre orecchie.»³² A mi *barbár* fülünkben Thukydidés legnagyobb tanítványa igenis elevenen visszhangzik.

³² C. Marchesi: Tacito.³ Milano—Messina 1944, 289.